

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 15 (2024/Yaz), ss. 215-237.

Geliş Tarihi: 8 Temmuz 2024

Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2024

Araştırma Makalesi/Research Article*

Şark Meselesi'nden Ermeni Meselesi'ne

Nurettin KUTLUYUVA**

Öz

Birinci Dünya Savaşı esnasında, 1915 yılında, Osmanlı toprakları içindeki bir kitlenin bulunduğu yerden başka bir yere göç ettirilmesi olan "Ermeni tehciri" olayı ile dünya literatürüne geçen "Ermeni meselesi"; bölgede çıkar ve emelleri olan ülkeler tarafından, olayın yaşandığı günden bugüne kadar türlü şekilde gündeme getirilerek suiistimal edilen bir konu olarak süregelmiştir. Bu makalede; 19. yüzyıl son çeyreğinden itibaren, "Şark Meselesi"nin bir bileşeni" olarak karşımıza çıkan Ermeni meselesi süreci; Osmanlı Tebaası Olarak Ermeniler ve Osmanlı Devleti İçindeki Yeri, Ermeni Milliyetçiliğinin Uyanışı ve Rol Oynayan Etkenler, Osmanlı Devleti'ni Yer Değiştirme Kararına Götüren Süreç, Yer Değiştirme Kararı, Yer Değiştirme Planının Uygulanması ve Sonrasında Gelişen Olaylar, Gerçekler ile Meselenin Çözümüne Yönelik Öneriler ile Sonuç başlıkları altında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Ermeni meselesi, Şark meselesi, Tehcir, Zorunlu Göç

From Eastern Question to Armenian Question

Abstract

Armenian question; It is based on the Armenian relocation and resettlement by the Ottoman Empire during the First World War in 1915. Armenian relocation means the mass migration from one place to

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Öğrencisi, (nkutluyuva@gmail.com), (Orcid: 0009-0000-5862-915X).

another. This incident has been abused by countries with interests and ambitions in the region since that day. In this article; the process of the Armenian question that emerged since the last quarter of the 19th century; Armenians as Ottoman subjects and their roles in the Ottoman Empire, the awakening of Armenian nationalism and the factors that played a role, the process that led the Ottoman Empire to decide of relocation, decision of relocation, the implementation of the relocation plan and subsequent events, facts and suggestions for the solution of the issue and conclusion are analyzed under the headings.

Keywords: Armenian, Armenian Question, Eastern Question, Deportation, Forced Migration

Giriş

İngiliz arşivlerinde çalışmış Kıbrıslı Türk tarihçi Salahi R.Sonyel'in ifadesiyle, Türk-Ermeni uzlaşmazlığından kaynaklanan sorun, esas itibarıyla "Şark Meselesi"¹nin bir bileşenidir. Osmanlının çöküş döneminde, Avrupalı Büyük Güçler², Osmanlı Devleti'ni zayıflatmak, topraklarını parçalamak ve ilhak etmeyi amaçlayan yayılcı politikaları ile Yakın Doğu ve Orta Doğu'da nüfuz kazanmak ve/veya bölgeyi tamamen kendi hâkimiyetleri altına alma mücadelesine girmişlerdir. Bu kapsamda, Osmanlı topraklarına çeşitli uydurma nedenlerle gönderdikleri seyyahlar, arkeologlar, misyonerler ve diğer ajanlarıyla, stratejik, ekonomik, siyasal önemi olan bölgelerin haritalarını çıkarmışlar ve Osmanlı Hıristiyan ve Müslüman topluluklarla ilişkiler kurmuşlardır. Biraz önce belirtilen amaçlarına ulaşmak için bilgi kirliliği ve propaganda teknikleri ile bölgedeki dini ve mezhep farklılıkları ile insan hakları sorunlarını istismar ederek, ekonomik vaatlerle himaye altına alma sistemi, özerklik ve hatta bağımsızlık taahhütleri gibi her türlü yöntemi kullanma gayretine girmişlerdir. Söz konusu devletlerin entrikaları, kıskırtmaları ve komploları, kısa süre içinde Osmanlı azınlıklarının

---

¹ Şark Meselesi (Doğu Sorunu): Avrupa tarihi içinde önemli bir yer tutan ve Türkleri Avrupa'dan atılması şeklinde tanımlanabilen Şark Meselesi; Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş dönemini tasvir eden, 19 ve 20. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin istikrarsızlık döneminde Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi ve mirasının paylaşılması amacıyla Avrupa Devletlerinin stratejik ve politik rekabetlerini ifade eden icat edilmiş tarihi bir terimdir. (Bkz.Klaus-Detlev Grohusen, "Die Orientalische Frage als Problem der europäischen Geschichte des Berliner Kongress", *Die Türkei in Europa*, Göttingen, 1979, s.79-96.)

² Büyük Güçler veya eski adıyla Düvel-i Muazzama (İngilizce: Great Powers, Fransızca: Grande Puissance): Avrupa'da, Napolyon sonrası dönemde devletlerarası ayrımı ifade etmek ve dünya ölçeğinde etkili olan güçleri tanımlamak için kullanılmaya başlanmış bir terimdir. Bunlar; Rusya, Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya, vd.

militanları tarafından terör ve isyanlara yol açarak istikrarsızlık, kargaşa ve krizlere neden olmuştur. Bu çerçevede Büyük Güçlerin teşvik ve yardımlarıyla, önce Balkanlarda başlayan özerklik ve bağımsızlık talep süreci, daha sonraları Doğu Anadolu'da Ermenilerle devam etmiştir.³

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin güç kaybetmesiyle birlikte Avrupa'da denge unsurlarının bozulmaya başlaması ve Napolyon'un kazandığı zaferlerle Avrupa haritasını değiştirmesi üzerine İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya (daha sonra Fransa), Avrupa'da barış ve düzenin sürdürülmesine yönelik 26 Eylül 1815'de Kutsal İttifak'ı imzalayarak Hıristiyan Birliği oluşturmuşlardır. Söz konusu birlik, ilk olarak 1821 Yunan isyanında, Osmanlıya karşı mevcut güç dengesini değiştirmek için görevini yerine getirmiştir. Avrupa'da güç dengesini oluşturma amaçlı Kutsal İttifak, 1815'te Viyana Kongresi ile çok yönlü diplomasi türü olarak adlandırılan "Avrupa Ahengi" sistemine dönüşmüştür. Söz konusu sistem, 1856 Paris, 1878 Berlin, 1913 Londra konferanslarında uygulanmış ve Birinci Dünya Savaşı sonrası Milletler Cemiyeti, Birleşmiş Milletler ve uluslararası uzmanlık kuruluşları ile devam etmiştir.⁴

Alman Birliği'nin kurulmasını müteakip, Sanayi Devrimi'nin ikinci dalgasında hızlı endüstrileşmenin desteğiyle ulusal güç imkânlarını geliştiren Almanya ile birlikte diğer Büyük Güçlerin ilgi alanı Ortadoğu'da yoğunlaşmaya başlayınca Avrupa ahengi sistemi erozyona uğramaya başlamıştır.⁵ Evrensel ahlak değerlerinin de kaybolmasıyla 1890'lardan itibaren, Büyük Güçler, ekonomik güdülerini ve siyasi beklentilerini nedeniyle güç dengesini bir kenara bırakarak dünya üzerinde nüfuz alanları oluşturabilmek için güç mücadelesine girişmişlerdir.⁶ Bu güç mücadelesinin de "yeni emperyalizm" adı verilen yayılmacılığa dönüşmesine yol açmıştır.⁷

Ekonomik potansiyeli ile birlikte Avrupa, Asya, Afrika kıtalarını birbirine bağlayan kara ve deniz yollarına egemen olmasıyla dünyada eşsiz bir jeostratejik öneme sahip bu coğrafyayı elinde bulunduran Osmanlı İmparatorluğu, 1815 Viyana Kongresi'nden itibaren Batı'nın Şark Meselesi politikasının hedefi ile birlikte emperyalizmin rekabet alanı haline gelmiştir.⁸

Sosyal ve ekonomik yapılanmasındaki aksaklıklar ve yönetim bozuklukları nedeniyle, Avrupa'daki Rönesans Devrimi ile Aydınlanma Çağına, Sanayi Devrimi ile Endüstri Çağına dâhil olamayan Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik çöküntülerin baş göstermesiyle, Orta Doğu'da emelleri olan yukarıda bahsi geçen

³ Salahi Ramadan Sonyel, *Türk-Ermeni Çıkmazı*, Kıbrıs Türk Cemiyeti yay.:10, (Çev: Hasan Ünal), Londra, 2007, s.5-6.

⁴ Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu 1914-1923*, Aksoy yay., İstanbul, 1986, s.28-29.

⁵ A.g.e., s.29,31.

⁶ A.g.e., s.34.

⁷ David Kenneth Fieldhouse, "Interpretations of Imperialist Partition", R.A.Austen (Der.) *Modern Imperialism: Western Overseas Expansion and It's Aftermath*, Lexington, 1969, s.88-94.

⁸ Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C.1:Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, Genelkurmay Harp Tarihi yay., Ankara, 1970, s.150.

devletler, Osmanlı'nın güçsüzlüğünden ve ayrılıkçı azınlık tebaadan faydalanarak askeri, ekonomik ve siyasal yöntemlerle ülkeyi sömürgeleştirmeye başlamışlardır. Özellikle ekonomik yöntemler olarak başta kapitülasyonlar olmak üzere, ticaret sözleşmeleri, dış borçlar, yabancı sermaye yatırımları uluslararası siyasi baskı aracı olarak kullanılmıştır.⁹

Osmanlı Tebaası Olarak Ermeniler ve Osmanlı Devleti İçindeki Yeri

1914 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman cemaatinin yanısıra on üç ayrı cemaat bulunmaktadır. Bunlar; İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlı Rumlar, Ceneviz ve Venedik tacirlerinin kalıntıları olan Katolikler ya da Latinler, İstanbul Patrikhanesi'ne bağlı Gregoryen Ermeniler, Katolik Ermeniler, Mardin Patrikliği'ne bağlı Suriyeli Katolikler (Süryaniler), Musul Patrikliği'ne bağlı Kaldeli (Chaldean) Katolikler, Mardin Patrikliği'ne bağlı Suriyeli Yakubiler (Jakobites), Protestanlar, Şam Patrikliği'ne bağlı Melkitler, Museviler, Bulgar Kilisesi'ne bağlı Bulgar Katolikleri, Maruniler, Nasturiler.¹⁰ Söz konusu cemaatlerden devlete karşı din liderleri sorumludur.¹¹

Türkler hâkimiyeti altındaki halkların içyapılarına müdahale etmeden sadece haricen idare etmekle yetinmişlerdir.¹² Eğer Türkler hâkimiyetleri altına aldıkları milletlere, Hıristiyanların yaptığı gibi zorla İslamiyet'i kabul ettirmiş olsalardı, bugün Ermeni meselesi diye bir şey olmazdı.¹³

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafına dağılmış olarak yaşayan ve yoğunlukla Doğu Anadolu'da ancak Müslümanlara oranla azınlıkta bulunan Ermeniler¹⁴, tarihte uzun süreli bir siyasi yapılanma gerçekleştirememiş, başka siyasi iradenin egemenliği altında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Türklerin Anadolu'ya gelişleriyle birlikte önce Anadolu Selçukluları, ardından Anadolu Türk beyliklerinin egemenliği altında yaşamlarını sürdüren Ermeni, Rum, Musevi gibi gayrimüslimlere, Fatih Sultan Mehmet zamanında, cemaatleri denetlemek ve onların gücünden faydalanmak maksadıyla, dinsel cemaati esas alan "Millet sistemi"¹⁵ ile ayrı statü verilmiş ve bu kapsamda dini, kültürel ve iktisadi özerklikler tanınmış, kendi hukuklarını işletmelerine ve buna göre kendi kurumlarını (okul, kilise. vb.) oluşturmalarına izin verilmiştir. Söz konusu sistem içinde Türkler askeri hizmetlerin vazgeçilmez unsurları olurken, Araplar ulemayı

⁹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.43-47.

¹⁰ Nasim Sousa, *The Capitulatory Regime of Turkey: Its History, Origin and Nature*, Baltimore, 1933, s.89.

¹¹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.59-60.

¹² Ahmet Cevat Djevat, *Yabancılar Göre Eski Türkler*, Yağmur yay., İstanbul, 1978, s.191.

¹³ Benjamin Braude/Bernard Lewis (Der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of Plural Society*, New York/Londra, 1982, s.2.

¹⁴ Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1897)", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Ankara, 1985, ss.19-27.

¹⁵ Millet Sistemi: Çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nda çoğulcu bir toplumsal düzeni oluşturan, devamını sağlayan mekanizma (Mim Kemal Öke, a.g.e., s.58.)

oluşturmuş, gayrimüslimler ticaret ve bankacılığa soyunmuşlardır.¹⁶ Doğu Anadolu'nun kasaba ve köylerinde yaşayan Ermeniler çiftçilikle uğraşırken, şehirdekiler de ticaret, sarraflık, kuyumculuk ve müteahhitlikle geçiniyorlardı.¹⁷ Oldukça eğitilmiş, zeki olan ve özellikle askerlik görevinden muaf olan Ermeniler; zamanla yaptıkları işlerde ustalaşarak varsıllaşmışlar ve bir cemaat olarak ülkenin pek çok yerine dağılmış bir şekilde yaşamını sürdürmüşlerdir.

19. yüzyıl Avrupa'sında Sanayi Devrimi ile güçlenen burjuvazi, iktisadi gücünü siyasal haklarla tamamlama iradesi üzerine, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimler de bu anlayıştan hareketle mevcut iktisadi güçlerinin yanısıra siyasi emeller beslemeye başlamışlardır.¹⁸ Bu kapsamda, Osmanlı Devleti'nin ülke bütünlüğünün korunması amacıyla, 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile Müslüman, Hristiyan ve Musevi tüm tebaanın hayat, şeref ve haysiyeti teminat altına alınarak kanun önünde eşitlik tanınmıştır.¹⁹

1856'da ilan edilen Islahat Fermanı ile de hangi milletten olursa olsun tüm Osmanlılar kamu görevlerine atanabilmelerine, eyalet ve liva meclislerinde temsil edilebilmelerine, devletin askeri ve sivil okullarına girebilmelerine, hatta askerlik yapabilmelerine yönelik düzenlemelerle eşitlik, somutluk kazandırılmıştır.²⁰ Islahat Fermanı ayrıca milletlerin kendi cemaatlerini ıslah etmesini öngörmüş; 1862'de Rum, 1865'de Musevi cemaatleri, Babalî'nin de katkılarıyla millet anayasalarına kavuşmuştur.²¹

Benzer şekilde 1860 yılında Patrik tarafından hazırlanan Osmanlı toprakları üzerinde 'Ermenistan Devleti'ne yönelik Ermeni toplumu bir ülkü etrafında birleştirmeyi amaçlayan²² "Nizamname-i Milet'i Ermeniyan" (Ermeni Nizamnamesi), 1862 yılında Osmanlı Padişahı tarafından onaylanarak²³, 17 Mart 1863 tarihli Emirname ile yürürlüğe girmiştir.²⁴

1972-1982 yılları arasında Türk Tarih Kurumu Başkanlığı yapmış tarih profesörü Karal; Ermeni toplumunun kendisine tanınan hak ve ayrıcalıkları başarıyla kullanarak hızla geliştiğini, refaha kavuştuğunu, ayrıca Osmanlı kültür, yaşam

---

¹⁶ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.60.

¹⁷ Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge, 1977, C.2, s.200-205.

¹⁸ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.63.

¹⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.6, Ankara, TTK yay., 1976, s.193.

²⁰ Carter V. Findley, *The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy*; Benjamin Braude/Bernard Lewis, a.g.e., s. 343.

²¹ Davison, H.Roderic, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton, 1963, 4.bölüm.

²² Davut Kılıç, *İstanbul Ermeni Patrikhanesinin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896)*, Yeni Türkiye yay., Ankara, 2000, s.73.

²³ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge yay., İstanbul, 1987, s. 159.

²⁴ Murat Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyete Ermeni Nizamnameleri*, Ohan Matbaası, İstanbul, 2003, s.76.

tarzı ve yönetim biçimini de benimseyerek kısa zamanda Türklerin güvenine layık olup “millet-i sadıka” (sadık cemaat) unvanına hak kazandığını kaydetmektedir.²⁵

Osmanlı Ermenileri bu sadakatleri dolayısıyla, iş hayatında olduğu gibi, kamu hizmetlerinde de önemli yerlere gelmişlerdir. Bilhassa Yunan isyanlarından sonra Sarayda ve Hariciyede Rumlara verilen görevler Ermenilere aktarılmaya başlanmış; vali, müfettiş, elçi, hatta nazır olarak tayin edilmişlerdir.²⁶ Örneğin; Islahat Fermanı ilanından sonra Krikor Agaton Efendi (1823-1868)²⁷ Postane Nazırı; Balkan savaşları sırasında Gabriyel Noradunkyan Efendi (1852-1936)²⁸ Dışişleri Bakanı olarak görev almıştır. Yine önemli bir kurum olan Osmanlı İstatistik Müdürlüğünü üstlenen Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı esnasında da vekillik düzeyinde parlamentoda yer almışlardır.

Bu bilgiler ışığında, siyaset bilimi profesörü Mim Kemal Öke “Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu” eserinde, “19. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlıların bir “Ermeni sorunu” olmadığı gibi, Ermeni tebaasının da Türk yöneticileriyle halledemedikleri bir meselesinin mevcut olmadığını” belirtmektedir.²⁹

Ermeni Milliyetçiliğinin Uyanışı ve Rol Oynayan Etkenler

1776 yılında Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’nin bağımsızlık hareketi ve ardından 1789 Fransız Devrimi ile başlayan “Milliyetçilik Çağının”³⁰ oluşturduğu ulusal duyguların etkisiyle, 19.yüzyıla gelindiğinde Osmanlı tebaası içinde Balkanlarda olduğu gibi Ermenilerde de ideolojik bir anlayışı içeren “Ermenilik” fikrinin oluştuğunu ve böylece Ermenilerin ulusal kimliğe yöneldiğini görmekteyiz.

Diğer yandan; Osmanlı Devleti’nin Avrupa’da yaşanan Rönesans ile başlayan Aydınlanma Çağını yakalayamaması ve ardından Sanayi Devrimi’ne ayak uyduramaması nedeniyle, gücünü muhafaza edemediğinden, tebaası olan halkların ulusal kimlik arayışlarını kolaylaştırmıştır. Tarih profesörü Kemal Arı; ‘Ermeni Sorunu’ eserinde, yukarıda belirtilen iki etkenin ve devrimlerden kaynaklı Osmanlı’nın durumunun, Osmanlı Ermenilerini de öyle ya da böyle etkilediğini³¹ belirtmektedir.

²⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.8, TTK yay., Ankara, 1983, s.127.

²⁶ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.90.

²⁷ Mahmut Akpınar, “Bir Tanzimat Bürokratının Portresi: Krikor Ağaton Efendi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXVIII/2, (2013), ss.329-354.

²⁸ Ercan Karakoç, “Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, VII/25, (2010), ss.157-177.

²⁹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.91.

³⁰ Elie Kedouire, *Nationalism*, Oxford: Blackwell Publishers, 1994, s.1.

³¹ Kemal Arı, *Ermeni Sorunu*, Kitapana yay., İzmir, Aralık 2017, s.69.

Bununla birlikte esas olarak Ermeni Devleti fikrini doğuran, Ermeni milleti değil, Ermeni kilisesidir.³² Ermeni milliyetçiliğinin uyanmasında kiliseye en büyük yardımı ise Büyük Güçler sağlamıştır. Büyük Güçler içinde de Ruslar, diplomatik alanda Ermeni Dosyasını açan ilk devlet olarak görülmektedir.³³ Amerikalı tarihçi Hovannisian, Rusya'nın giderek tehlikeli olmaya başlayan milletler sorununu hiç olmazsa Kafkasya'da Ermenilere karşı Türkleri çıkartmak suretiyle "Böl-yönet" adlı emperyalist siyasetini izleyerek törpülemeye çalıştığını kaydetmektedir.³⁴

19. yüzyılın başından itibaren sanayileşmeye başlayan Avrupa Devletleri yanı başında bulunan ve sosyo-ekonomik yönden geri kalmış, fakat çok stratejik ve büyük bir coğrafyaya hâkim olan Osmanlı Devleti'ni parçalamak, kendi nüfuzları altına almak yönünde gayr-i Türk unsurlarını ekonomik, dini ve siyasi amaçlarının birer aracı olarak kullanmışlardır. Rusya ile birlikte İngiltere ve Fransa da, iktisadi ve siyasi amaçlarını gerçekleştirmek için Ermenilere yönelik faaliyetlerde bulunan ilk devletler olarak öne çıkarken kısa bir süre sonra ABD de benzer faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır.³⁵

1830'da ABD ile yapılan ticaret anlaşması ile başlayan ilişkiler çerçevesinde tacirleri, misyonerleri, konsolosları ve diplomatları propaganda faaliyetlerinde aktif olarak kullanan ABD, öte yandan ticarete simsar olarak seçtikleri Ermenilerle Amerikanlaşan bir Ermeni zümresi yaratmıştır.³⁶

Millî Mücadele Dönemi'nde bizzat Anadolu'ya ve Ankara'ya gelerek tanıklık eden Fransız köşe yazarı Jean Schlicklin, "Yeni Türkiye'nin Şafağı" adlı eserinde Ermeni meselesiyle ilgili de bazı tespitlerde bulunmuştur. Ona göre; Ermeni meselesi Türkler tarafından değil, Osmanlı Devleti'nin doğusunda sorun çıkmasından hoşlanacak Ruslar ve İngilizler tarafından çıkarılmıştır. Schlicklin; Rusya için himayesinde bir Ermenistan'ın Akdeniz'e doğru atılan ilk adım; İngilizler için ise Ermenistan'ın Rusya'ya karşı bir tampon olmasının önemini ve diğer yandan Osmanlı Devleti'nin doğudaki sorunlarla meşgulken iken Mısır'ı işgalinin daha kolay olacağını vurgulamıştır.³⁷

³² Kamuran Gürün, "Ermeni Sorunu Yahut Bir Sorun Nasıl Yaratılır?", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir, 1983, s.130.

³³ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.95.

³⁴ Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918, Los Angeles, 1967, s. 21-23.

³⁵ Hazel Kul, *ABD Basınında Ermeni Meselesi (1918-1920)*, ATAM Başkanlığı yay., Ankara, 2019, s.1.

³⁶ Bilal N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Ankara, 1985, ss.79-124.

³⁷ Mustafa Kırışman, "Millî Mücadele Dönemi'nde Fransa'da Türkiye İle İlgili Yayınlanan Kitaplar Üzerine Çeşitli Tespitler", *Uşak'ın Yunan İşgalinden Kurtuluşununun 100. Yıl Hatırası*, Cilt 1, ss.715-734; Jean Schlicklin, *Angora... L'Aube de la Turquie Nouvelle, Berger-Leorault*, Paris, 1922.

Büyük Güçler, Osmanlı Devleti'ne yönelik eylemlerin ilk aşamasında din ve kültür ağırlıklı misyonerlik faaliyetlerine öncelik vermiş, böylece siyasi talepler için altyapı oluşturmuştur.³⁸

İlk olarak, ". . . eğer Katolik olursanız Fransa'nın her türlü himayesine kavuşursunuz." vaadi ile Osmanlı topraklarında Katoliklik propagandasına başlayan ve 1798 Mısır çıkarması sonrasında Ermenileri ayaklandırarak Suriye ve Güney Anadolu'yu içerisine alan bölgeyi ele geçirmeyi planlayan Fransa, bu girişiminde başarısız olmakla beraber³⁹ çalışmalarına devam etmiş ve 1830'da Ermeni Katoliklerini⁴⁰ bir topluluk olarak Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmiştir.⁴¹ Fransa'nın, Katolik Ermenileri bir nüfuz unsuru olarak kullanmaya başlarken, İngiltere ve daha sonra Amerikan misyonerleri de Protestanlık propagandasına girişmişlerdir.⁴²

Misyonerler, gayrimüslim azınlıkları mazlumlaştırarak Osmanlı İmparatorluğu idarecilerini canavarlaştırmışlar; uydurma hikâyelerle Batı kamuoyunun duygularına hitap ederek Batı'dan önce maddi yardım, daha sonra ise diplomatik destek elde etmişlerdir. Fakat bu arada Batı efkârı misyonerlerinin ifadelerini tereddütsüz kabullendiği için kiliselerin himayesi altında Türk düşmanlığı doğmuştur.⁴³

Bu bağlamda, bir yandan kilisenin, diğer yandan Ortadoğu'daki emelleri uğruna Ermenilere destek veren Büyük Güçlerin dürtüleri sonucunda Ermeni milliyetçiliğinin uyandığı söylenebilir.⁴⁴

Osmanlı Devleti'ni Yer Değiştirme Kararına Götüren Süreç

Büyük Güçler, azınlıkların Milliyetçilik Çağı duygularının hassasiyetinden istifadeyle ve ıslahat fermanıyla verilen siyasal hakların ayrılıkçı azınlıklarda oluşturduğu güvenle; artık kendi amaçlarına hizmet edecek, himayeleri altında piyon devletçikler kurmak amacına uygun Osmanlı topraklarını işgal ve taksimi yönünde hareket etmeye başlamışlardı.

Bu hassasiyetten istifade eden ülke ilk ülke Rusya oldu. Türk halkı arasında 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrası⁴⁵ imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16'ncı maddesi "*Osmanlı Devleti, Ermenilerin yerleşik*

³⁸Mehmet Okur, *Büyük Devletlerin Ermeni Politikaları (1878-1914)*, İBB yay., İstanbul, 2014, s. 57.

³⁹ Mustafa Aydın, *Osmanlı Döneminde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Safhaları*, İstanbul Üniversitesi yay., İstanbul, 2006, s. 39.

⁴⁰ Ercüment Kuran, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Yeni Türkiye yay., Ankara, 2001, s. 40.

⁴¹ Kazım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, Emre yay., İstanbul, 1994, s. 113.

⁴² Hazel Kul, a.g.e., s.2.

⁴³ Heath W.Lowry, "American Observers in Anatolia ca. 1920: The Bristol Papers", *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912-1926)*, s.52-55; Clair Price, *The Rebirth of Turkey*, New York, 1923, s.79-80.

⁴⁴ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.98.

⁴⁵ Münir Süreyya, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara, 2001, s.1-194.

oldukları eyaletlerde bölge menfaatlerinin gerektirdiği ıslahat ve tenkisi vakit kaybetmeksizin icra edeceğini ve Ermenilerin Müslümanlara karşı emniyetlerini koruyacağını taahhüt eder.”⁴⁶ ile Ruslar, Doğu Anadolu’da nüfuz tesis etme yeteneğine kavuşmuştur. Bunun üzerine Rusların, Ermenileri himaye perdesi altında Doğu Anadolu’yu Balkanlaştırmaya kalkışacağını ve burada kazanmış olduğu başarıdan faydalanarak nüfuzunu İskenderun ve Mezopotamya’ya yayabileceğini değerlendiren İngiltere, Avrupa Ahengi’nin Berlin’de toplanmasını sağladı.⁴⁷ Berlin Antlaşması’nın 61’inci maddesi “*Babiali, Ermenilerle meskûn vilayetlerde mahalli ihtiyacların lüzum gösterdiği tensikat ve ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi kabul edecektir.*”⁴⁸ ile hem Rusların hem İngilizlerin Osmanlı Devleti’ne müdahalesine imkân verecek ve daha sonra Ruslar ve İngilizlerin bu maddeye dayanarak Ermenilerin hamiliği⁴⁹ rolünü üstlenecekleri hükümleri ihtiva eden Ermeni meselesi, ilk defa uluslararası siyasal sistemin gündemine girmiştir.⁵⁰

Rusya’nın politikası, Ermeni isteklerine sahip çıkmak görüntüsüyle, Doğu Anadolu’da ağırlığını sürdürmekte.⁵¹ Bu politikaya hizmet edecek formül ise söz konusu Antlaşmanın 61. maddesi ile Anadolu’daki Hristiyanlar için yapılması kararlaştırılmış reformlar olmuştur.⁵²

Osmanlı Ermeni cemaatinde milliyetçi hislerin filizlenmesi ve en önemlisi Ermeni meselesinin uluslararası siyasasına girmesiyle müstakil bir Ermenistan kurulmasına yönelik 1887 yılında Cenevre’de Hınçak⁵³ (Türkçesi Çan) ve 1890 yılında Tiflis’te Taşnaksutyun⁵⁴ (Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği) adı ile kurulan komitelerle silahlı örgütlenmeye giden Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı’na kadar geçen süre zarfında başta İstanbul olmak üzere Türkiye’nin çeşitli bölgelerinde terör eylemleri gerçekleştirmişler⁵⁵ ve böylece Osmanlı Devleti için ülkede iç güvenlik sorunu oluşturmaya başlamışlardır.

İdeolojik olarak sosyalist ve milliyetçi; amaçları farklı, hareket yöntemi terör olan bu komitelerden Hınçaklar, Rus himayesinde bir Ermenistan,

⁴⁶ Matthew S.Anderson (Der.), *The Great Powers and the Near East 1774-1923*, Londra, 1970, s. 98-101; Gabriel Noradounghian, (Der.), *Receuil d’actes Internationaux de l’empire Ottoman*, Librairie Cotillon, Paris, 1903, C.3, s.509-521; Mim Kemal Öke, a.g.e., s.103.

⁴⁷ Enver Ziya Karal, a.g.e., s.130.

⁴⁸ Matthew S.Anderson, a.g.e., s.108-112; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul, 1984; Şeref Ünal, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, TTK yay., Ankara, 2011, s.31; Yılmaz Öztuna, *Ermeni Sorununun Oluştugu Siyasal Ortam, Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Başkanlığı yay., Ankara, 2002, s. 42; Mim Kemal Öke, a.g.e., s.103.

⁴⁹ Mehmet Okur, a.g.e., s.58-60.

⁵⁰ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.104.

⁵¹ Roderic H.Davison, “The Armenian Crisis 1912-1924”, *American Historical Review*, Cilt LIII (1948), ss.487-489.

⁵² Salahi Ramadan Sonyel, a.g.e., s.47.

⁵³ Ercüment Kuran, a.g.e., s.40.

⁵⁴ Afşin Burak Umar, *Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) Kısa Tarihi 1890-1915*, Lena yay., Ankara, 2014.

⁵⁵ Mehmet Okur, a.g.e., s.63.

Taşnaksutyun ise bağımsız Ermenistan amaçlarıyla hareket ediyordu.⁵⁶ Ancak, Rus taraftarı Ermeniler, bağımsız Ermenistan istemiyordu; zira Osmanlı Ermenistan'ına bağımsızlık, Rusların Akdeniz yolunu kapatmak anlamına geliyordu.⁵⁷ Ruslar, Doğu Anadolu'yu kendi emperyal amaçlarına hizmet edecek "Ermenisiz Ermenistan"⁵⁸ olarak düşlemiştir. Bu yargıyı; Taşnaksutyun reisi Kaçaznuni, "Rusların gayeleri; her şeye mal olursa olsun Türkiye Ermenilerini kurtarmak değildi ve hiçbir zaman da öyle olmamıştır. Biz onlara arzumuz ile hizmet ettik; sürüklendik, gerçekte ise onların gayelerine çalışmış olduk." sözleriyle doğrulamıştır.⁵⁹

Amerikalı tarih profesörü Justin McCarthy'e göre Birinci Dünya Savaşı başarılarında "Osmanlı Ermenistanı" diye tabir ettikleri bölgede Ermeniler, nüfusun yalnızca % 17'sini teşkil etmekteydi.⁶⁰ Doğu Anadolu'daki Müslüman sayısına göre değerlendirme yapan Mim Kemal Öke ise 'Ermeni Sorunu' eserinde Doğu Anadolu'da genel nüfusun yüzde 87'sini oluşturan Müslüman denizinin içinde küçük adacıklar halinde yaşayan Ermenilerin, nüfus yoğunluğuna sahip olmaları nedeniyle; Ermeni komiteleri, bölgedeki Müslüman halkı göçe zorlamak, ses getirmek suretiyle kamuoyu oluşturarak dış güçlerin müdahalesini sağlamak maksadıyla, terörü yöntem olarak seçtiğini vurgulamaktadır.⁶¹

İlk Ermeni isyanı 20 Haziran 1890'da Erzurum'da çıkmıştır. Bunu aynı yıl İstanbul Kumkapı gösterisi izlemiştir. Müteakiben 1892-1893 yıllarında Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon olayları, 1894'de Sasun isyanı, 1895'te Babıali gösterisi ile Zeytun isyanı, 1896'da Van isyanı ve Osmanlı Bankasının işgali, 1903'te 2.Sasun isyanı, 1905'te Padişah Abdülhamit'e suikast girişimi ve 1909'da Adana isyanı gerçekleşmiştir.⁶² Bu arada Osmanlı kayıtlarına göre Zeytun isyanı ve takiben Maraş, Urfa, Adana'daki isyanlar İngiliz himayesi ve desteğinde icra edilmiştir.⁶³

1914 Kasım ayından itibaren toplam dokuz cephe⁶⁴ savaşacak Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı için 2 Ağustos 1914 günü seferberlik ilan etmiştir.⁶⁵

⁵⁶ Esat Uras, a.g.e., s.442-457.

⁵⁷ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.100.

⁵⁸ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge yay., İstanbul, 1975, s.603-633.

⁵⁹ J.R. Carlson (Der.) *The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has Nothing to Do Any More: The Manifesto of Houhannes Katchaznuni*, New York, 1955, s.7-8.

⁶⁰ Justin McCarthy, "Bırakın Tarihçiler Karar Versin", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1 Sayı:2, (Ankara, 2001), ss.113-130.

⁶¹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.100.

⁶² Mim Kemal Öke, a.g.e., s.101; W.L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism 1890-1902*, New York, 1951; Kansas S. Papazian, *Patriotism Perverted: Armenian Revolutionary Federation*, Boston, 1934.

⁶³ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.134.

⁶⁴ Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşında savaştığı cephele: 1 Kasım'da Süveyş, Sina-Filistin-Suriye cephesi, 6 Kasım'da Irak-İran cephesi, 7 Kasım'da Kafkas cephesi, 14 Kasım'da Libya cephesi, 1915'de Çanakkale cephesi, 1916'da Galicya, Romanya, Makedonya cephesi ile 1917'de Hicaz-Asir-Yemen cephesi. (Bkz. İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, TTK yay., Ankara 1993, s.51-52.)

⁶⁵ Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Cumhuriyet yay., İstanbul, 1999, s.39.

Osmanlı Devleti'nin en hassas olduğu bu çoklu savaş döneminde Kafkas cephesinde Ruslarla savaşırken; Osmanlı ordusu, önde Ruslar arkada Ermeni çetelerinin taciz ve akınlarına maruz kalmıştır. Ermeniler, Osmanlı ordusunun savaşmak için ihtiyacı olan malzemeleri taşıyan ikmal kollarına saldırıyor ve kentleri yakıp yıkıyorlardı. Sınırlarda bulunması gereken Osmanlı ordusu, içerde isyanları bastırmak zorunda bırakılmıştı.⁶⁶

Bir Ermenistan kurmanın yolu, Müslümanları kovmaktı. Yukarıda belirtildiği gibi Doğu Anadolu'da nüfus yoğunluğuna sahip olmayan Ermeniler, bunu başarmanın yolunun toplumlar arası anlaşmazlık çıkarmaktan geçtiğini biliyorlardı. Bu anlayışla Ermeni isyanları 1914 sonlarında Osmanlı doğusunda başladı. Doğu Anadolu'dan Rusya'ya eğitime gönderilen Ermeniler daha sonra geri döndüler; bölgedeki yerel isyancılara katılarak isyanı bütün Doğu Anadolu'ya yayılmasını sağladılar. En şiddetli isyan hareketi Van şehrinde görüldü.⁶⁷

Rus ordusunun Türk topraklarına girmesiyle Osmanlı ordularındaki Ermeniler ya silahlarıyla firar ederek Rus güçlerine katılmışlar ya da çeteler kurarak Türklere karşı mücadeleye başlamışlardı. Rus güçlerinin 1915 Mart ayında bu kez Van yönünde harekete geçmeleri üzerine 11 Nisan'da Van'da geniş çapta kanlı Ermeni isyanı başladı. Bu isyan sonucu Van, Rusların eline geçti. Yerle bir edilen Van'da Müslüman halka çok sayıda katliam gerçekleştirildi ve göç ettirildi. Neticede, Osmanlı ordusu arkadan vurulmuş, sivil Türkler yoğun bir katliama uğramışlardı.⁶⁸

Yine Fransız köşe yazarı Schlicklin; savaşın ilk günlerinde Rus ordusuna katılıp Kafkasya, Mezopotamya ve Filistin'de Türklere karşı savaşan Ermenilerin sayısının 150.000 civarında olduğunu yazmıştı. Kendisi bu durumu şöyle özetliyor: "Böylece Osmanlı Devleti sadece dışarıdaki güçlü düşmanlarla değil, içerideki organize düşmanla da uğraşmak durumunda kalmıştı." Böyle bir ortamda Ermenilerin Türklere karşı katliam yaptığını, katliamdan kurtulan Türklerin de Ermenilerden intikam aldığını ve ayrıca Kafkas cephesinde de Türklerin toplu göçe tabi tutulduğunu vurguluyor. Schlicklin'in Büyük Güçlerin temsilcilerinde bulunan resmî istatistiklere dayandırdığı bilgilere göre, 1919 yılının sonuna kadar yaşanan trajik olaylarda 100 Türk köyünün yakıldığını, 135.000 Türk'ün katledildiğini belirtiyor.⁶⁹

Justin McCarthy de; Doğu Anadolu'da, biri Rus-Osmanlı orduları arasında, diğeri yerel Müslüman ve Ermeniler arasında iki savaş yaşandığını; bir milyondan fazla Müslüman'ın yerinden edildiğini ve ayrıca bunların yolda Ermeni çetelerinin saldırılarına maruz kaldığını; sadece Van vilayetinde Rus ve Ermeniler tarafından öldürülen Müslüman sayısının nüfusun üçte ikisi olduğunu belirtiyor.

⁶⁶ Justin McCarthy, a.g.m., ss.113-130.

⁶⁷ A.g.m., ss.113-130.

⁶⁸ Kenan/Leyla Kırkpınar, *Millî Mücadeleden Günümüze Rutan Aşireti ve Necimoğulları*, Meşe Kitaplığı, İzmir, Ocak 2009, s.55-57.

⁶⁹ Mustafa Kırışman, a.g.m., ss.715-734.

T.G.Fraser, A.Mango ve R. McNamara'nın çok yönlü bir bakış açısıyla birlikte kaleme aldıkları 'Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu' eserinde; Anadolu'da ölen Müslüman sayısının Ermenilerden fazla olduğu, Müslümanların beşte birinin yaşamını yitirdiği belirtilirken; bu duruma, bölgede Amerikan misyoner ve konsoloslar ile Alman subay ve sivillerin de zulümlere tanık olduğu, ancak Müslüman halkın çektiği ıstırap Batılı gözlemcilerin dikkatinden kaçtığı, vurgulanmaktadır.⁷⁰

Yer Değiştirme Kararı

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olduktan sonra bir yandan Ermeni komitelerinin Ruslarla işbirliği yaparak kendi vatandaşlarını tehdit eden Anadolu'da başlattıkları isyan hareketleri, diğer yandan ülke bütünlüğünü tehdit eden Büyük Güçlerin tahrik ve müdahaleleri, Osmanlı Hükümetini ciddi şekilde bu soruna eğilme zorunluğuna sevk etmiştir.⁷¹

Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin önde gelen patrik, mebus gibi Ermeni yetkilileri ile yapılan görüşmelerde bir sonuç alınamayınca ve üstelik Van kaybedilince; ilk olarak Dahiliye Nezareti, komitelerin harp içindeki devletin iç güvenliğini tehdit eden faaliyetlerine engel olmak maksadıyla, seferberliği müteakip faaliyetlerine dokuz ay tahammül gösterilen komitelerin 24 Nisan 1915'de kapatılmasına ve elebaşlarının tutuklanmasına karar vermiştir.⁷²

Yapılan uyarılara ve alınan tedbirlere rağmen, Ermenilerin Osmanlı ordularına saldırmaya devam etmelerinin ve İtilaf Devletleri lehinde casusluk yapmaları, çete, isyan, firar vs. faaliyetlerinin önlenememesi üzerine; bu savaş ortamı içinde düşmanla işbirliği yaptığı saptanan Ermenilere karşı önlem almak maksadıyla, Osmanlı Hükümeti, savaş bölgesinde yaşayan bazı bölgelerdeki Ermenileri, devlet ve kendileri açısından güvenli yerlere sevk etme kararı almıştır.⁷³ Enver ve Talat Paşaların girişimi ile başlayan⁷⁴ ve savaş sahasına yakın bölgelerde bulunan Ermenilerin cephe güvenliğini sarsacak yerler dışına çıkarılması hususu, Meclis-i Vükela'ya (Osmanlı Hükümeti'ni temsil eden meclis) taşınmış ve gerek ordunun gerekse bizzat bu uygulamaya sebep olan Ermeniler dâhil bölge halkının güvenliği için Tehcir Kanunu veya resmi adıyla "Sevk ve İskân Kanunu'nun"⁷⁵ çıkarılmasına karar verilmiştir.⁷⁶

⁷⁰ T.G.Fraser/A.Mango/R.McNamara, *Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s.70.

⁷¹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.138-141.

⁷² Şinasi Orel/Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşaya Atfedilen Telgrafların İç Yüzü*, TTK yay., Ankara, 1983, s.233.

⁷³ Necati Ökse, "Ermeni Sorununun Doğuşu, Tehcir Kanunu ve Uygulaması", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984, Erzurum)*, Ankara, 1985, ss. 273 -274.

⁷⁴ Hikmet Özdemir, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK yay. Ankara, 2005, s.62.

⁷⁵ Ali Demirel, "Birinci Dünya Savaşında Ermeniler ve Uluslararası Hukuk Açısından 1915 Ermeni Sevk ve İskânı", *Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, V/1, (2021), ss.52-68.

⁷⁶ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babı Ali Kültür yay., İstanbul, 2004, s. 65-70.

Çok geçmeden 27 Mayıs 1915 tarihinde; Ordu, Kolordu ve Tümen Komutanlarına, savaş sırasında hükümetin emirlerine, memleketin savunulmasına ve güvenliğin korunmasına karşı çıkanlara silahlı saldırı ya da direnişte bulunanlara karşı önlem alma, tecavüz ve direniş sırasında isyancıları imha etme yetkisini veren, Kanun-ı Muvakkat⁷⁷ (Kanun Hükümünde Kararname) ile yasa çıkarılmıştır.

Söz konusu Kanun kapsamında, Yer Değiştirme Planı her husus düşünüerek ayrıntılı bir şekilde hazırlanmıştır. Kim, nereye, nasıl gidecek; nereye yerleştirilecek; yerleştirildikleri yerlerdeki nüfus oranları dâhil belirlenmişti. İntikal, Yönetim Memurlarının sorumluluğunda olacak; yer değiştirmeye tabi tutulanların işeleri bütçeden karşılanacaktı. Ermeni mallarının sayımı yapılarak kayıt altına alınacak, gittikleri yerde kendi eski durumuna uygun mal ve arazi alacaklardı. Bıraktıkları taşınır mallar kendilerine ulaştırılacak, taşınmaz mallar açık artırma ile satılacak veya kiraya verilecek ve bunlara ait bedeller kendilerine teslim edilmek üzere emanete alınacaktı. Hatta geri dönüşlerine izin verildiğinde ne yapılacağı bile düşünülmüştü.

Yer değiştirmeden muaf olanlar da vardı. Bunlar; askeri hekim olan Ermeniler, bunların aileleri, din adamları, Osmanlı Bankası, Reji İdaresi, Posta hizmetleri ve Duyunu Umumiye bünyesinde görevliler, ustalık gerektiren zanaat sahipleri, kayıkçılar, konsolosluk çalışanları, hastalar, körler, diğer özürülüler, hatta yaşlılar, hamile kadınlar, belli yaşa kadar çocuklar da yer değiştirmeden muaf tutulmuştu. Kemal Arı, "*Tehcir edilmeyip kalanların sayısının 200-300 bin arası.*"⁷⁸olduğunu belirtmektedir.

"Ermenilere soykırım yapıldı" iddialarına karşı Justin McCarthy; İstanbul, İzmir, Edirne ve devlet gücünün daha çok hissedildiği diğer bölgelerdeki Ermeni vatandaşları ne tehcir edildi ne de saldırıya uğradığını hatırlatmaktadır.⁷⁹

Yer Değiştirme Planının Uygulanması ve Sonrasında Gelişen Olaylar

1915 yılı Mayıs ayında alınan yer değiştirme kararının uygulanmasına sonbaharda başlanabildi. İntikalde 300 kişilik kafileye on beş-yirmi silahlı jandarma/memur eşlik etti. Yer değiştirmenin uygulanmasını gözlem için değişik ülkelerden gelen unsurlara Osmanlı Devleti'nce izin verildi. Ayrıca Kızılhaç ve benzer yardım kuruluşları kafilelere yardım sağlayabiliyordu. Gidilen yerler, o zaman Osmanlı toprağı olan Suriye, Irak, Lübnan gibi yerlerdi.

Plan ayrıntılı idi ve yer değiştirmenin planlandığı şekilde gerçekleşmesine yönelik irade tam idi. Yer değiştirmenin gerçekleşme durumu değerlendirilirken, yer değiştirmenin yaşandığı yer ve zaman dikkate alınarak o günün şartlarının iyi anlaşılması gerekmektedir. Kemal Arı, o günün şartlarını, "*Savaş yılları, yokluk*

⁷⁷ Düstur, Tertib-i Sani, V, Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1336, s.609.

⁷⁸ Kemal Arı, a.g.e., s.178.

⁷⁹ Justin McCarthy, a.g.m., ss.113-130.

üst düzeyde. Dağlarda eşkıyalık yaygındı, Asker kaçakları, sonra aşiretler..."⁸⁰ diye belirtmektedir.

Dolayısıyla bu kararın uygulanma aşamasında; savaş koşulları ve iklim şartları, seyahat zorlukları, kimi eşkıyanın Ermeni konvoylarına saldırıları, hastalık ve bazı koruma görevlilerinin yasalara uymayan davranışları gibi sebeplerden dolayı bazı Ermeniler yolda bazıları ise gittikleri yerlerde yaşamlarını yitmişlerdi.⁸¹

Ermeni davası savunucularınca, yer değiştirme esmasında 1,5 milyon Ermeni'nin öldüğü iddialarına yer verilmektedir. Osmanlı topraklarında hiçbir zaman 1,5 milyon Ermeni nüfusu yaşamadığını belirten Kemal Arı, Justin McChartey'in araştırmalarına dayanarak⁸² "Ermeni tehciri ve bu sırada yaşanan mukatele ile yaklaşık 600 bin küsur Ermeni'nin öldüğü; ancak aynı süreçte, öldürülen Türk-Müslüman sayısının 1,5 milyon olduğu; soykırım yapanların soykırma uğrayanlardan daha çok kayıp verdiğinin."⁸³ altını çizmektedir.

Bununla birlikte Salahi R.Sonyel, 'Türk-Ermeni Çıkmazı' eserinde; savaş sırasında 300 ila 400 bin arasında Ermeni hayatını kaybettiği, buna karşılık savaş boyunca Türklerin toplam kaybının 2,5 milyon olduğu bilgisini vermektedir. Bu hususu, Ermeni Milli Heyeti Başkanı Bogos Nubar'ın Ocak 1919'da katıldığı Paris Barış Konferansındaki "Ermenilerin kayıpları muazzam olmakla birlikte, Türklerin savaş boyunca zayıyatı daha az olmadı. Almanları hazırladığı bir rapor, savaş şartları, salgın hastalıklar ve açlık dolayısıyla Türklerin toplam kaybının 2,5 milyon olarak vermektedir. Özellikle salgın hastalıklar ve açlık, tedbirsizlik, ilaç ve hastane personelindeki yetersizlikler ortalığı kasıp kavurmuştur. Türklerin bu kayıplarının en azından yarısı hem Rusların hem Ermeni ordularının işgaline uğrayan vilayetlerin Ermeni nüfusu tarafından verdirilmiştir." cümleleriyle teyit etmektedir.⁸⁴

Yer değiştirme Kanunu'nun uygulamaya girmesine rağmen, Ermeni isyanları devam etmiştir. 23 Temmuz'da Boğazlıyan'da, 1 Ağustos'ta Maraş'ta, 9 Ağustos'ta Urfa Görmüş Köyü'nde, 14 Eylül'de Antakya Musa Dağı'nda, 29 Eylül 1915'de Urfa'da, 7 Şubat 1916'da İslâhiye'de, 4 Nisan'da Akdağmadeni'nde, 9 Nisan'da Tosya'da ve pek çok yerde Ermeni isyanı meydana gelmiştir. Justin McCarthy; 1916 başlarından itibaren Osmanlı kuvvetlerinin Rus ve Ermeni kuvvetlerini geri püskürtmesi ile birlikte geri çekilen Rus ordularının ardından, Kafkasların yolunu tutan yaklaşık 240 bin Ermeni'den 40 bininin kaçarken yollarda telef olduğunu, ifade etmektedir.⁸⁵ Öte yandan Mim Kemal Öke de tarihi belgelere dayanarak, Rus işgal kuvvetlerinin 1917 Bolşevik Devrimi ile ülkelerine

⁸⁰ Kemal Arı, a.g.e., s.166.

⁸¹ Salahi Ramadan Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları", *Belleten*, LXI/231, (Ağustos 1997), ss.387- 428.

⁸² Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (Çev: F. Sarıkaya), TTK yay., Ankara, 2014, s.189-267.

⁸³ Kemal Arı, a.g.e., s.120.

⁸⁴ Salahi Ramadan Sonyel, *Türk-Ermeni Çıkmazı*, s.99-100.

⁸⁵ A.g.e., s.100-101.

dönmeleri üzerine 1918'e kadar bir yıl süresince Ermeni komitelerin yerli halk üzerinde bir soykırım uygulandığını vurgulamaktadır.⁸⁶

Osmanlı Hükümeti, yer değiştirme ile ilgili ciddi tedbirler almıştır. Bu kaos ortamından istifadeyle taşkınlık yapmak isteyenler için, sivil makamlarca gerekli tedbirlerin alınmasına; askeri makamlarca ahalinin korunması için kıtalar gönderilmesine, faillerin cezalandırılmasına yönelik Hükümet tarafından emirler verilmiş; ayrıca Talat Bey'in kurdurduğu dört tahkikat komisyonu ile Anadolu'da suçluların mahalli harp divanlarınca yargılanması sağlanmıştır.⁸⁷

Genel olarak yer değiştirme esnasında yaşanan sorunlar için sebep gösterilen bazı kamu görevlilerinin, görevlerini suiistimalleri affedilmeyerek yasalara uymayan davranışları devlet tarafından yargılanmış ve Ermenilere karşı işlenen suçlar kapsamında 1.397 kişinin cezalandırıldığı Osmanlı kayıtlarına geçmiştir.⁸⁸

Talat Paşa'nın Başbakanlığı döneminde, savaşın sonlarına doğru, 18 Nisan 1918 tarihinde Meclis-i Vükela, yerinden edilmiş Ermeni, Rum ve Arapların geri dönüşü yönünde karar almıştır. Bu kararın uygulanabilmesi için Hükümet seferberlik bütçesinden 60 milyon kuruş harcamıştır. Ağustos 1918'de geri dönüş masrafları için 2 milyon lira daha ödenek tahsis edilmiştir.⁸⁹

Yer değiştirme kararında herhangi bir kasıt olmamasına rağmen, bilinçli olarak tarih çarpıtılarak tek taraflı Ermeni çevrelerin katıksız yalanlarına dayanarak uydurma rakam ve istatistiklerle oluşturulan Ermeni Patrikhanesi ve misyonerlerce düzenlenen raporlarla İngiltere'nin başını çektiği Büyük Güçler tarafından, sözde soykırım esaslı Ermeni davası yaratılmıştır. Soykırım kavramının arkasında gizli bir politik amaç vardır. Söz konusu güçler, Anadolu'daki emellerine ulaşmak adına, Türkleri bu büyük felaketle lekeleyerek, dünya kamuoyunda olumsuz izlenim yaratmayı hedeflemişlerdir.⁹⁰

Bu kapsamda; İngiliz propagandist Arnold Toynbee tarafından, Osmanlı Devleti'ne karşı baskı aracı olarak kullanılmak üzere hazırlanan Mavi Kitap, doğruluğu kontrol edilmeden ve çoğunlukla Ermeni çevrelerinden veya onlara sempatiyle bakan kişilerden yani İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi'nin yardımlarıyla ikinci, üçüncü kaynaklardan elde edilen belgelerle oluşturulmuş ve hakiki ve güvenilir görüntü vermek için ise kitap, resmi yayın haline getirilmiştir.⁹¹ Mavi Kitaba ilaveten benzer şekilde iki kitap daha yayımlanmıştır. Biri Amerikan Büyükelçisi Morgenthau, diğeri ise Dr.Johannes Lepsius tarafından kaleme alınmıştır. Her iki kitap ta benzer anlayışla Türkler aleyhine kasıtlı haber

⁸⁶ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.152.

⁸⁷ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.150.

⁸⁸ Justin McCarthy, a.g.e., s.214.

⁸⁹ Hikmet Özdemir/Yusuf Sarıay, *Turkish-Armenian Conflict Documents*, Ankara, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu yay., Ankara, 2007, s.491.

⁹⁰ Justin McCarthy, a.g.m., ss.113-130.

⁹¹ Salahi Ramadan Sonyel, a.g.e., s.111.

yayarak Türk karşıtı görüşlerin şekillenmesine hizmet etmek maksadıyla, ekseriyeti dedikoduya dayanan bilgilerle yazılmıştır.⁹²

Öyle ki, Justin McCarthy, konuyla ilgili ‘Bırakın Tarihçiler Karar Versin’ makalesinde, “Bu mesele ile ilgili yıllardır çalışan bizler birçok (uydurma) iddia ile karşılaşmış bunların bir süre sonra kaybolduğunu, iddiaların yetersiz olduğu anlaşılınca yenilerinin ortaya çıktığını”⁹³ belirtmektedir. Dünya haritasına yeniden şekil verilecek Paris Barış Konferansı/Görüşmeleri (18 Ocak 1919-21 Ocak 1920)’ni yakından izleyen bir gözlemci, Ermenilerin de dahil olduğu her milli delegasyonun çantalar dolusu istatistiki verileri olduğunu, bunlar da inandırıcı bulunmazsa renkli ve çoğunlukla gerçekleri çarpıtan haritalar çıkardıklarını yazmıştır.⁹⁴

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Türkiye’yi işgal eden Müttefik kuvvetler, elliyi aşkın meşrutiyet idarecisini “soykırım” iddiasıyla yargılamak istemişlerdir.⁹⁵ İngilizler, 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul’un işgalini müteakip, Osmanlı Meclisi’ni basıp milletvekillerini Malta’ya göndermişler; bir taraftan Malta’da kurdukları mahkeme ile yargılama yapmışlar, diğer taraftan yer değiştirmeye ilişkin katliam emri olup olmadığına ilişkin arama yapmışlardır. Ancak ne aramalarda ne de yargılamalarda bir katliam emri ile karşılaşılma ve kimse bu konuda ceza almamıştır.⁹⁶

İngilizlerin Ermeni Patrikhanesi raporlarına dayanarak soykırım iddiasıyla Malta’ya sürülerek yapılan yargılamaların sadece propagandadan ileri gitmediği anlaşılınca, Ermenilerin koruyucuları rolündeki ABD’de kayıtları olacağı düşüncesiyle, Londra’nın emriyle araştırma yapılmış⁹⁷ ve Büyükelçi Sir A. Geddes İngiliz Dışişleri Bakanlığına araştırma sonucunu şöyle aktarılmıştır: “Ermeni kırimundan ötürü yargılanmak üzere... Türklerle ilgili olarak raporlar gözden geçirildi... Üzülerek arz edeyim ki, bu belgelerin içinde... Türkler aleyhinde delil olarak kullanılacak hiçbir şey yoktur.”⁹⁸

Sonuçta, dönemin propagandaları kamuoyunu etkilemiş; Ermeni katliamı olarak nitelenen suçlayıcı açıklamalar Osmanlı Devleti’nde yıkıcı etkiye neden olmuştur. Osmanlı Devleti’nin Ermeni örgütlerini kapatarak Ermeni hareketinin önde gelen kişilerini tutukladığı 24 Nisan (1915) tarihi de Ermeni kamuoyu oluşturmak maksadıyla, sözde soykırımın yıldönümü tarihi olarak belirlenmiştir.

Yer değiştirmenin sebebi olarak görülen İttihatçılardan; Talat Paşa 15 Mart 1921 tarihinde Berlin’de, 21 Temmuz 1921’de Cemal Paşa Tiflis’te suikastla, Enver

⁹² A.g.e., s.111-116.

⁹³ Justin McCarthy, a.g.m., ss.113-130.

⁹⁴ P.C.Helmreich, *From Paris to Sevres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Columbus, 1974, s.38.

⁹⁵ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.150.

⁹⁶ Pulat Y.Tacar, “Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açılardan İncelenmesi”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1 Sayı:2, (Ankara, 2001), ss.89-112.

⁹⁷ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.150.

⁹⁸ Bilal N.Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi yay., İstanbul, 1976, s.270.

Paşa ise 4 Ağustos 1922 tarihinde Türkistan'ın Çegan Tepesi'nde Bolşeviklerle girdiği bir çatışmada öldürülmüştür.⁹⁹

Gerçekler ile Meselenin Çözümüne Yönelik Öneriler

1914 sonlarında Osmanlı doğusundaki toplumlar arası anlaşmazlık Ermenilerin isyanları ve katliamları ile başlamıştır. Doğu Anadolu'da, bir taraftan Rus ve Osmanlı orduları arasında diğer taraftan Müslüman ve Ermeniler arasında iki savaş yaşanmıştır. Anadolu'daki zorunlu yer değiştirme olayı sadece Ermeni göçü demek değildir. Ermeniler için en kötü zorunlu göç, geri çekilen ordularıyla birlikte yaşadıklarıdır. Onlar da Osmanlı ordularıyla birlikte geri çekilen Müslüman halk gibi acı çekmişlerdir. Açlık ve hastalık, her iki taraf için düşman mermilerine hedef olan insandan daha fazlasının ölmesine sebep olmuştur.¹⁰⁰

Doğu Anadolu'daki Ermenilerin Osmanlı Hükümeti tarafından planlı bir şekilde göç ettirilmesi birçok zorunlu yer değiştirmelerden biridir. Zorunlu göç tarihte Balkanlarda ve Orta Doğu'da sorunların çözümü için uygulanan yöntemlerdendir.¹⁰¹ Doğu Anadolu'da, özellikle savaş ortamında isyan hareketleri, bölge vatandaşlarını tehdit etmesi ve ülke bütünlüğünü tehlikeli duruma düşürmesi nedeniyle; Osmanlı Hükümeti, yer değiştirme eylemini insanlık namına kan akıtılmasını önlemek için gerçekleştirmiştir. Kaldı ki soykırımdan bahsedebilmek için Ermenileri bütünüyle ortadan kaldırmak eylemi gerekir. Oysa başta İstanbul olmak üzere yurdun dört bir yanında Ermenilerin varlığı devam etmiş, yer değiştirme uygulaması sadece Kafkas cephesinin ilgi alanındaki Ermenileri kapsamıştır. Tehlikenin geçmesini müteakip ise yer değiştirmeye tabi tutulan Ermenilerin geri dönebilmesi için gerekli tedbirler de alınmıştır.

Konuya hukuksal açıdan bakıldığında; olayların olduğu dönemde soykırım diye bir kavramın tanımlanmadığı ve hukukta tanımı yapılmayan bir suçun varlığından söz edilemeyeceği evrensel bir hukuk ilkesidir. Diğer yandan 1948 yılında Birleşmiş Milletler Sözleşmelerine bir hukuki tanım olarak giren soykırım kavramına uygun 'Olayda soykırım kastı var mı, yok mu?' açısından değerlendirme yapılması gerekir. Justin McCarthy, "Eğer Türklerin yaptığı yer değiştirme esnasında meydana gelen ölümler soykırım olarak nitelendiriliyorsa; Ermeni, Rus, Yunan, İngiliz ve Amerikalılar ile şimdiye kadar yaşamış tüm insanlar da bu suçu işlemiş olacağını"¹⁰² belirtiyor. Ayrıca, daha da önemlisi bu eylemle ilgili bir mahkeme kararı bulunmamaktadır.

Ermenilerin konu ile ilgili yalan yanlış çok miktarda yayın üretmesine karşılık; Türklerin, Cumhuriyetin ilanından 1950 yıllarına kadar Türkiye siyasetinin gündeminde Ermeni meselesine ilişkin bir çalışma söz konusu olmamıştır. 1970'lerde Türk diplomatlarına yapılan terör saldırılarına dek konuya suskun ve

⁹⁹ Mustafa Kırışman, "Enver, Talat ve Cemal Paşaların Öldürülmelerinin Fransız Basınına Yansımaları", *Tarih ve Günce Dergisi*, Sayı:9 (2021/Yaz), ss.475-509.

¹⁰⁰ Justin McCarthy, a.g.m., ss. 113-130.

¹⁰¹ A.g.m., ss.113-130.

¹⁰² A.g.m., ss. 113-130.

ilgisiz kalınmış ve hatta 1980 ve 1990'lara kadar üniversiteler başta olmak üzere, bu mesele üzerine ciddi bir şey yazılmamıştır. 1970'lerdeki Ermenilerin Türk diplomatlarına yönelik cinayetleri ile birlikte 1915 uygulamasında göç eden Ermeniler ile göçe katılmayıp dağa çıkıp direnen Ermeni öykülerini anlatan "Musa Dağında Kırk Yıl" romanı dünya ve Türk kamuoyunu uyandırmıştır.

Meselenin çözümüne yönelik gerçek verilerle yola çıkarak samimi bir niyet ve diyalog içerisinde; şimdiye kadar Türkiye içinde ve dışında konuyla ilgili yapılan çalışmalar taranıp bir durum tespiti yapılmak suretiyle işe başlanılmasının; bunun için yapılacak çalışmaların şimdiye kadar yapılan olayın tarihsel süreci ile ilgili değil, konu odaklı nitelikli mikro araştırmaların yapılması ve devamında bu araştırmaların tezlerine dayanan çalışmaların yapılmasının uygun olacağı değerlendirilmektedir.¹⁰³

Justin McCarthy, "Dünyayı ikna edebilmek için gereken şeyin büyük ölçüde bilimsel düşünceden geçtiğini" ifade etmektedir. Yapılacak çalışmalarda arşivin önemi ve değeri dikkate alındığında, arşivlerin herkes için açık ve kolay ulaşılabilir olmasının, üniversite mezunlarının 'Ermeni meselesi' üzerine çalışmaya yönlendirilmesinin önemini vurgulayan Justin McCarthy, iki ülkenin yetkin akademisyenlerinden seçilmiş üyelerden oluşan ortak bir komisyon oluşturulmasını önermektedir.¹⁰⁴

Ancak; Haçlı seferleriyle başlayan ve 1815'te Viyana Kongresi ile birlikte 1 Şark Meselesi olarak tanımlanan Batıların Türk karşıtlığı politikası nedeniyle, bu meselenin çözümünün en azından bu dönemde, akademik çalışmalarla olabileceği olasılığının pek mümkün olmadığı değerlendirilmektedir. Bu konunun çözümü devlet olarak güçlü olmaktan geçmektedir. Güçlü olmak; hukuk üstünlüğünü esas alan bir yönetim anlayışı ile birlikte istikrar, bilim ve teknolojiyi esas alan eğitim ve kendi kendine yetebilen tam bağımsız ekonomi ile açıklanabilir. Bu yaklaşım Kemal Arı'nın "Eğer güçlüyseniz tezlerinizi anlatabilirsiniz; güçlü değilseniz, çok haklı olduğunuz konularda bile kimi şantaj ve tehditlerin hedefi haline gelebilirsiniz. Bu nedenle ben bugün Ermeni sorununun çözümünü bilimsel araştırmalardan çok daha fazla olarak, güçlü olmakta buluyorum."¹⁰⁵ ifadesiyle özetlenebilir.

Sonuç

Ermeni meselesi; Mim Kemal Öke'nin tanımlamasıyla "Ermenilerin bağımsızlık ihtiyacına dayalı bir self-determinasyon mücadelesi, diğer bir deyişle azınlık meselesi değil; Osmanlı coğrafyasında çıkar ve emelleri olan devletlerin Osmanlı Devleti'ni azınlık-ayrılıkçı akımlar kanalıyla çökertmek, parçalamak, paylaşmak hedefine yönelik oluşturulmuş proje olarak bilinen "Şark Meselesi"nin bir bileşeni" olarak karşımıza çıkmaktadır. Ermeni hareketinin, içsel dinamiklerden çok dışsal

¹⁰³ Kemal Arı, a.g.e., s.14.

¹⁰⁴ Justin McCarthy, a.g.m., ss. 113-130.

¹⁰⁵ Kemal Arı, a.g.e, s.218.

dinamiklerin emperyalist çıkarları doğrultusunda yoğrulduğu, şekil verildiği ve Osmanlılara karşı yönlendirildiği görülmüştür.¹⁰⁶

Ermeni soykırımı savı, iki toplumdan ziyade Büyük Güçlerin yönlendirme-siyle oluşturulmuş bir kavramdır.¹⁰⁷ Bu kavramdan maksat, bölgede çıkar ve emelleri olanların, Türkiye'yi uluslararası baskı altında tutmak için bir iftira ve karalama kampanyasından başka bir şey değildir.¹⁰⁸ İnsanlık tarihi ile var olan Türk Milleti, tarihin hiçbir döneminde hiçbir topluma soykırım uygulamamıştır.

Söz konusu yer değiştirme olayında yaşananlar ile sonuçlarına ilişkin hiçbir mahkeme kararı olmadığından, eylemin bir katliam veya soykırım olmadığı, bir mukatele olarak tanımlanacağını muhakkaktır. Her şeye rağmen 'Ermeni soykırımı yapılmıştır.' yargısına sahip olanlar için mahkeme yolları açıktır.

Ermeni meselesi, büyük ölçüde uluslararası nitelikte siyasi bir mesele haline getirilmiştir. Türkiye'nin dış politikasına kendi çıkar ve emelleri doğrultusunda yön vermek isteyenler devletler, sözde Ermeni meselesi gibi tarihe mal olmuş meseleleri yeniden gündeme getirip, Türkiye'den istediklerini elde etme yoluna gitmeyi denemeye devam edeceklerdir.¹⁰⁹ Özellikle Ermeni diasporası tarafından, şimdiye kadar olduğu gibi, mesele, ilgili devletlerin seçim zamanlarında gündeme getirilerek siyasilerle soykırım kavramı üzerinden pazarlık konusu olmaya ve bu çözümsüzlükten nemalanan emperyalist devletlerce bir siyasi manevra alanı olarak kullanılmaya devam edilecektir.

Bu manevraları bertaraf etmenin yolunun yukarıda açıklandığı üzere Devlet olarak güçlü olmaktan geçtiği bilincinden hareketle, meselenin iki devlet arasında öncelikle hukukun üstünlüğü çerçevesinde, tarafların kendi sosyal, ekonomik çıkarları esas alınarak samimi bir diyalog ile çözülebileceği kıymetlendirilmektedir.

---

¹⁰⁶ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.151.

¹⁰⁷ Kemal Arı, a.g.e, s.5.

¹⁰⁸ A.g.e., s.15.

¹⁰⁹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.307.

KAYNAKÇA

- Akbay, Cemal, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.1:Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi, Genelkurmay Harp Tarihi Yayınları, Ankara, 1970.
- Akpınar, Mahmut, "Bir Tanzimat Bürokratinin Portresi: Krikor Ağaton Efendi", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXVIII/2, (2013).
- Akşin, Sina, "Ermeni Meselesinin Genel Bir Değerlendirmesi", *Ermeni Araştırmaları*, 2015/50.
- Anadol, Cemal, *Tarih Işığında Ermeni Dosyası*, Turan Kitabevi, İstanbul, 1982.
- Anderson S.Matthew (Der.), *The Great Powers and the Near East 1774-1923*, Londra, 1970.
- Arı, Kemal, *Ermeni Sorunu*, Kitapana Yayınları, İzmir, Aralık 2017.
- Ataöv, Türkkaya, *Ermeni Sorunu: Bibliyografya*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981.
- Ataöv, Türkkaya, *Ermeni Belge Düzmeciliği*, İleri Yayınları, 2006.
- Aydın, Mustafa, *Osmanlı Döneminde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Safhaları*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Bayar, Celal, *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Giriş*, C. V., İstanbul, Baha Matbaası, 1966.
- Bebiroğlu, Murat, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyete Ermeni Nizamnameleri*, Ohan Matbaası, İstanbul, 2003.
- Braude, Benjamin / Lewis, Bernard (Der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of Plural Society*, New York/Londra, 1982.
- Carlson, J.R. (Der.), *The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has Nothing to Do Any More: The Manifesto of Houhannes Katchaznoui*, New York, 1955.
- Davison, H.Roderic, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton, 1963.
- Davison, H.Roderic, "The Armenian Crisis 1912-1924", *American Historical Review*, Cilt LIII (1948).
- Deliorman, Altan, *Türklere Karşı Ermeni Komitecileri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1973.
- Demirel, Ali, "Birinci Dünya Savaşında Ermeniler ve Uluslararası Hukuk Açısından 1915 Ermeni Sevk ve İskânı", *Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, V/1, (2021).
- Djevat, Ahmet Cevat, *Yabancılar Göre Eski Türkler*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1978.
- Düstur*, Tertib-i Sani, V, Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1336.
- Fieldhouse, David Kenneth, "Interpretations of Imperialist Partition", R.A.Austen (Der.) *Modern Imperialism: Western Overseas Expansion and It's Aftermath*, Lexington, 1969.

- Findley V.Carter, *The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy*.
- Fraser, T.G./Mango, Andrew/McNamara Robert, *Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, TTK Yayınları, Ankara 1993.
- Göyünc, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul, 1983.
- Grohusen, Klaus-Detlev "Die Orientalische Frage als Problem der Europäischen Geschichte des Berliner Kongress", *Die Türkei in Europa*, Göttingen, 1979.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, TTK Yayınları, Ankara, 1983.
- Gürün, Kamuran, "Ermeni Sorunu Yahut Bir Sorun Nasıl Yaratılır?", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir, 1983.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, Babı Ali Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.
- Harbord, May, Gen. James Ç: "Investigating Turkey and Trans-Cüncasia", *World's Work*, XL, 163, 1920.
- Helmreich, P.C., *From Paris to Sevres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Columbus, 1974.
- Hocaoğlu, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976.
- Hovannisian, G.Richard, *Armenia on the Road to Independence*, 1918, Los Angeles, 1967.
- Karabekir, Kazım, *Ermeni Dosyası*, Emre Yayınları, İstanbul, 1994.
- Karakoç, Ercan, "Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, VII/25, (2010).
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.6, TTK Yayınları, Ankara, 1976.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.8, TTK Yayınları, Ankara, 1983.
- Kedouire, Elie, *Nationalism*, Oxford: Blackwell Publishers, 1994.
- Kılıç, Davut, *İstanbul Ermeni Patrikhanesinin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000.
- Kırışman, Mustafa, "Enver, Talat ve Cemal Paşaların Öldürülmelerinin Fransız Basınına Yansımaları", *Tarih ve Günce Dergisi*, Sayı:9 (2021/Yaz).
- Kırışman, Mustafa, "Millî Mücadele Dönemi'nde Fransa'da Türkiye İle İlgili Yayınlanan Kitaplar Üzerine Çeşitli Tespitler", *Uşak'ın Yunan İşgalinden Kurtuluşununun 100. Yıl Hatırası*, Cilt.1
- Kırkpınar, Kenan/Leyla, *Millî Mücadeleden Günümüze Rutan Aşireti ve Necimoğulları*, Meşe Kitaplığı, İzmir, Ocak 2009.
- Koçaş, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Truva Yayınları, Ankara, 1970.
- Kul, Hazel, *ABD Basınında Ermeni Meselesi (1918-1920)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2019.
- Kuran, Ercüment, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.

- Kuran, Ercüment, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1897)", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri Sempozyumu* (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara, 1985.
- Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984.
- Langer, W.L., *The Diplomacy of Imperialism 1890-1902*, New York, 1951.
- Lowry, W.Heath, "American Observers in Anatolia ca. 1920: The Bristol Papers", *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912-1926)*.
- McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, (Çev: F. Sarıkaya), TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- McCarthy, Justin, "Bırakın Tarihciler Karar Versin", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1 Sayı:2, (Ankara, 2001).
- Moseley, Briş. Gen. George Van Horn: *Mandatory Over Armenia, Report of the Military Mission*, Washington, 1920.
- Noradounghian, Gabriel (Der.), *Receuil d'actes Internationaux de l'empire Ottoman*, Librairie Cotillon, Paris, 1903.
- Okur, Mehmet, *Büyük Devletlerin Ermeni Politikaları (1878-1914)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2014.
- Orel, Şinasi/ Yuca, *Süreyya, Ermenilerce Talat Paşaya Atfedilen Telgrafların İç Yüzü*, TTK Yayınları, Ankara, 1983.
- Öke, Mim Kemal, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu 1914-1923*, Aksoy Yayınları, İstanbul, 1986.
- Ökse, Necati, "Ermeni Sorununun Doğuşu, Tehcir Kanunu ve Uygulaması", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkileri Sempozyumu* (8-12 Ekim 1984, Erzurum), Ankara, (1985).
- Özdemir, Hikmet, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Yayınları, Ankara, 2005.
- Özdemir, Hikmet/Sarıncay, Yusuf, *Turkish-Armenian Conflict Documents*, Ankara, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2007.
- Öztuna, Yılmaz, *Ermeni Sorununun Oluştığı Siyasal Ortam, Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- Papazian, Kansas S., *Patriotism Perverted: Armenian Revolutionary Federation*, Boston, 1934.
- Price, Clair, *The Rebirth of Turkey*, New York, 1923.
- Sanders, Liman Von, *Türkiye'de Beş Yıl*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1999.
- Saral, Ahmet Hulki, *Ermeni Meselesi*, Ankara, 1970.
- Schlicklin, Jean, *Angora... L'Aube de la Turquie Nouvelle*, Berger-Levrault, Paris, 1922.
- Shaw J.Stanford, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge, 1977, C.2.
- Sousa, Nasim, *The Capitulatory Regime of Turkey: Its History, Origin and Nature*, Baltimore, 1933.

- Sonyel Salahi Ramadan, *Türk-Ermeni Çıkmazı, Kıbrıs Türk Cemiyeti Yayınları*, (Çev: Hasan Ünal), Londra,2007.
- Sonyel, Salahi Ramadan, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları", *Bellekten*, LXI/231, Ağustos, (1997).
- Şimşir, N.Bilal, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1976.
- Şimşir, N.Bilal, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu* (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara, 1985.
- Süreyya, Münir, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1 914)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2001.
- Tacar, Pulat, "Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açılardan İncelenmesi", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1 Sayı:2, (Ankara, 2001).
- Türközü, Halil Kemal, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1982.
- Umar, Afşin Burak, *Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) Kısa Tarihi 1890-1915*, Lena Yayınları, Ankara, 2014.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1975.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.
- Ünal, Şeref, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, TTK Yayınları, Ankara, 2011.